УДК 811.512.145'367

Л.Г. Хәбибуллина

ГАЛИМҖАН ИБРАҺИМОВ ӘСӘРЛӘРЕ ТЕЛЕНДӘ АНЫКЛАУЛЫ МӨНӘСӘБӘТ БИРЕЛЕШЕ

В данной статье проводится анализ структурно-семантической организации пояснительных конструкций в языке художественных произведений классика татарской литературы Г. Ибрагимова.

Ключевые слова: пояснительное отношение, поясняемый компонент, поясняющий компонент, язык произведений Г. Ибрагимова.

Галимҗан Ибраһимов – танылган тел белгече, җәмәгать эшлеклесе, татар әдәбияты классигы. Аның әсәрләре теленә нәзакәтлелек, структур төгәллек, образлылык хас. Әлеге мәкалә Г. Ибраһимов әсәрләре телендә аныклаулы мөнәсәбәтнең бирелешен өйрәнүгә багышлана.

Аныклаулы мөнәсәбәт аныкланучы һәм аныклаучы компонентлардан торган мәгънәви-синтаксик конструкция тәшкил итә. Аныклаулы мөнәсәбәтнең структур-семантик үзенчәлеге шунда: беренче компонентта аныклауга мохтаҗ сүз була, икенче компонент беренчесенең эчтәлеген аныклый, тулыландыра, конкретлаштыра. Беренче өлешнең гомуми мәгънәсе дә, аерым бер кисәге дә аныклана ала. Аныклаулы мөнәсәбәтнең нигезендә логик-фикерләү процесслары ята.

Аныклаулы конструкция компонентлары бер үк объектны белдерә. «Әмма сигнификатив яктан караганда, объектның атамалары төрле, беренчесе, сөйләүче күзләгеннән караганда, тыңлаучы өчен теге яки бу мөнәсәбәттә билгесез була һәм икенчесе, сөйләүче фикеренчә, тыңлаучыга билгеле булган, аңлаешлы атама белән тиңләштерелә. Бу аныклаулы конструкцияләрнең гомуми грамматик мәгънәсен беренче атаманы икенчесе белән, югарыда әйтелгән максатта, тәңгәлләштерү буларак ачыкларга мөмкинлек бирә» [Чуглов, 2012, б. 30].

Аныклаулы конструкцияләр тәңгәллек логик мөнәсәбәте белдерүче аныкланучы һәм аныклаучы компонентлардан тора. Бу компонентлар үзара түбәндәге логик мөнәсәбәтләрдә була ала:

1) тигезлек (тәңгәллек, эквивалентлык). Бу очракта, кагыйдә буларак, аныкланмыш һәм аныклагычның мәгънә күләме бер дәрәҗәдә була. Мәсәлән: ***Кемдер, егетләрдән берсе,*** *гармун тартып җибәрде...* («Кызыл чәчәкләр»);

2) өстәмә мәгълүмат. Бу очракта бер төшенчәнең мәгънә күләме икенчесенекеннән киңрәк була. Мәсәлән: *Кимпернең башына бу фаҗигаләр сыймады, ул адәмнәр өчен дөньяда тик* ***бер генә кайгы – хаксыз рәвештә улының сөргенгә җибәрелеп, салым өчен актык атының сатылу кайгысын*** *гына белә иде* («Казакъ кызы»);

3) мәгънә киселеше. Әлеге мөнәсәбәт тәңгәл булмаган синонимнар өчен характерлы. Бу очракта бер төшенчәнең күләме икенчесенең күләменә өлешчә генә керә. Мәсәлән: *Бераз **еракта, басу киртәсе буендарак,** атлар йөреп тора* («Алмачуар»).

Аныклаулы конструкцияләрдә сөйләүче позициясе мөһим роль уйный. Аныклаулы мөнәсәбәт коммуникатив яктан билгеләнгән була, сөйләүче уе белән формалаша. Җөмләгә, билгеле бер коммуникатив-прагматик максат белән, аныкланучы компоненттан киңрәк, конкретрак, детальләштерелгән мәгълүмат кертелә. Аныклаулы конструкция компонентларына грамматик параллелизм хас.

Гадәттә, аныклаулы конструкцияләрнең икенче компонентында беренче компонент иясен тулыландыручы яки беренче компонентта белдерелгән күренеш семантикасын аныклаучы мәгълүматлар була. Мәсәлән: *Урыннан кузгалуга, **без өч ат: мин, Күк бия, тагы бер җирән чабышкы,** бер-беребезгә бәреләязып, янәшә оча идек* («Алмачуар»). ***Без, тормышның түбендәгеләр,** сездән җавап көтәбез!* («Көтүчеләр»). *Мәетнең сул ягы буйлап, ишектән түргәчә ике рәт булып, **дин әһле – дәверчеләр, фидиячеләр** сафланганнар* («Казакъ кызы»). *Бикъярдан Хәерниса белән **теге ике бала – кечкенә кыз Фәгыйлә белән малай Миңлегалим** килгәннәр иде* («Татар хатыныниләр күрми»).

Галимҗан Ибраһимов, еш кына, җөмләгә аныклагычны аныкланмышны ситуатив яктан, ягъни пространство һәм вакыт ягыннан конкретлаштыру өчен кертә. Мәсәлән: ***Көннәрнең берендә, Тынычбай атаның елы тулганда,** бата кыйлырга дип, илнең өлкәннәре җыелган зур бер кымыз мәҗлесендә, күп уен-көлкедән соң заманның авыраюыннан, дошманның җәфасыннан зарланып әңгәмә ачылды* («Казакъ кызы»). *Кәрван-кәрван булып, **Зәңгәр Чишмәнең уртасыннан – байлар мәчете янынннан** басу капкасына чаклы тезелгән арбалар безне алып китәргә әзер торалар* («Кызыл чәчәкләр»). *Ә **бездә, адәмнәрнең хәятында,** алай түгел* («Уты сүнгән җәһәннәм»). *Бу чатта миңа **өй ягына – уңга** китәргә тиеш иде* («Кызыл чәчәкләр»).

Аныклаучы конструкция компонентлары үзара *ягъни*, *гомумән*, *бер сүз белән*, *башкача әйткәндә*, *икенче төрле әйткәндә*, *башкача*, *мәсәлән*, *шул исәптән/шул җөмләдән*, *хәтта*, *бигрәк тә*, *аеруча*, *аерым алганда* теркәгеч сүзләре ярдәмендә бәйләнә ала.

Мәсәлән, *аеруча*, *шул исәптән* сүзләре ярдәмендә кертелгән аныклаулы конструкцияләрдә нәрсәнедер өстәү семантикасы була. Бу очракта аныклагыч аныкланмышны тулы күләмдә күрсәтми, ә җөмләнең гомуми эчтәлегендә билгеле бер өлеш ролен генә уйный. Мәсәлән: *Кошкортны бик сөючән иде, **аеруча** карлыгач белән күгәрченнәрне бик кадерли иде* («Тирән тамырлар»).

Әсәрләренең телен тикшерү күрсәткәнчә, Галимҗан Ибраһимов теркәгечле аныклаулы конструкцияләр арасында *бигрәк тә* ярдәмендә бәйләнгәннәрен еш

кулланa. *Бигрәк тә* теркәгеч сүзе аныклаучы компонентның аеруча мөһим мисал буларак кулланылуын аңлата. Бу очракта аныклагычның мәгънә күләме аныкланмышныкыннан таррак була. Мәсәлән: *Шулай итеп, җәйнең озын көне безгә,* ***бигрәк тә*** *миңа, бер дә тоелмый, бәйрәм кеби күңелле үтеп китте* («Яз башы»). *Ул үз гомерендә чит дошман илләрдән,* ***бигрәк тә*** *казакъ җәйләвенә утырган кукаллардан, көтү-көтү малларны ничек урлап, куып алып киткәнен, югалган асыл малларны караклардан ничек табып алганын көлке һәм куркыныч итеп сөйләде* («Казакъ кызы»). *Сарсымбайның бу хактагы сүзен һәммәсе,* ***бигрәк тә*** *Карлыгач, бәйрәм шатлыгы белән каршы алдылар* («Казакъ кызы»).

Моннан тыш, аныклаулы конструкциядә компонентлар позициясе мөһим грамматик мәгънәгә ия. Мондый конструкцияләрдә сүз тәртибе катгый билгеле һәм иярүче кисәкнең ияртүче кисәктән соң килүе белән характерлы.

Аныклаулы мөнәсәбәтнең логик нигезен тәңгәллек тәшкил итә. Әмма барлык конструкцияләрдә дә аныкланучы һәм аныклаучы компонент эчтәлегенең тулы тәңгәллеге күзәтелми. Аныклагычның эчтәлеге аныкланмышныкыннан киңрәк тә, таррак та булырга мөмкин. Аныклаучы компонент аныкланучы компонентның мәгънәсен ача. Бу, кагыйдә буларак, сөйләүченең коммуникатив ихтыяҗыннан туа. Аныклаулы мөнәсәбәт текст коммуникативлыгының тиешле дәрәҗәсен тәэмин итә, эчтәлекне аңларга ярдәм итүдән тыш, яңа мәгълүмат та өсти.

Әдәбият

Ибраһимов Г. Әсәрләр: 8 томда. Казан: Татар. кит. нәшр., 1974–1986.

Чуглов В.И. Осложненное предложение: полупредикативные и пояснительные конструкции в современном русском литературном языке (структурно-семантический аспект): автореф. дис. … д-ра филол. наук. Ярославль, 2012. 45 с.

Хәбибуллина Лениза Газинур кызы,
филология фәннәре кандидаты,
ТР ФА Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикология һәм диалектология бүлеге фәнни хезмәткәре